

АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

У статті розглядаються шляхи урізноманітнення навчального процесу, підвищення пізнавальної активності школярів, розширення сфери їхніх інтересів на уроках правознавства.

У переломні моменти історії в кожному суспільстві загострюються особливі почуття – почуття цінності людської особистості. Питання «чого вчити і як виховувати?» опиняється в епіцентрі суспільної свідомості.

Проблеми формування молодого покоління на основі норм демократичної культури, на основі загальнолюдських цінностей мають неперевершене значення в сучасному світі. Розглянути ці проблеми, можливі шляхи повернення до загально-духовних цінностей є метою сьогоднішнього виховання. Активізація навчальної діяльності при вихованні дитини пробуджує активність роздуму, практичну діяльність, самостійне оволодіння навчальним матеріалом. В її основі закладено пробудження творчого мислення, умінь, навичок. А час вимагає постійного оновлення знань, що досягається за рахунок активної пізнавальної діяльності. Інноваційність є однією з домінуючих тенденцій розвитку людства [3].

Важливою проблемою нині залишаються питання урізноманітнення навчального процесу, активізації пізнавальної діяльності учнів, розширення сфери їхніх інтересів. Сучасним учням доступні найрізноманітніші джерела інформації, але часто саме наявність готової інформації сприяє розвитку пасивності. Зникає прагнення до пошуку, пізнання, творчості, тобто діяльності. Зрозуміло, що індивідуальний розвиток кожного учня не завжди збігається з напрямом руху у велику науку. Але із задоволенням і користю вчитися здатні всі. Для цього процес навчання має бути сконструйований із максимальним наближенням до запитів і можливостей дитини.

Досвід минулого дає підставу стверджувати, що інтерес у навчанні є важливим і сприятливим чинником розвитку активності й самостійності учіння.

Ян Амос Коменський, який зробив революцію в дидактиці, розглядаючи нову школу як джерело радості, світла і знання, вважав інтерес одним із головних шляхів створення цієї світлої і радісної обстановки навчання. Ж.-Ж. Руссо, спираючись на безпосередній інтерес вихованця до оточуючих його предметів і явищ, намагався будувати доступне і приємне дитині навчання. К. Ушинський в інтересі бачив основний внутрішній механізм успішного навчання.

Значним внеском у педагогічну науку є дослідження В. Давидова, П. Гальперіна, Л. Занкова, Д. Ельконіна, які виявили

* © Урбанська О. М.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

можливості значного підвищення активності школярів у навчально-пізнавальній діяльності.

У психолого-педагогічній літературі переконливо показано, що правильно організована самостійна робота учнів на уроці сприяє значному підвищенню ефективності навчання, активізації навчально-пізнавальної діяльності (П. Голант, М. Данилов, Н. Дайрі, Б. Єсіпов, Р. Лемберг, І. Малкін, Р. Мікельсон, І. Огородніков, Т. Панфілов, М. Скаткін, Р. Срода, А. Усова та ін.).

Важливим чинником формування інтересу учнів до предмета дослідники вважають урізноманітнення форм організації навчання. Останнім часом з'явилася певна кількість досліджень із проблем методики викладання правознавства (В. Ваксман, В. Дубровський, О. Наровлянський, О. Пометун, І. Усенко, Г. Фрейман та ін.), де аналізуються підходи до форм організації навчання цього предмета. Кожна форма навчання включає систему методів, прийомів і засобів, які сприяють досягненню певної дидактичної мети та можуть вплинути на розвиток інтересу й активності учнів. Тому важливу роль у досягненні позитивного результату в цьому процесі відіграє правильний їх вибір, який би сприяв організації пізнавальної діяльності учнів на творчому рівні.

Мета статті – розкриття форм і методів активізації пізнавальної діяльності учнів.

Активність учнів виражається через запитання, прагнення зрозуміти, сприйняття, відтворення, розуміння, творче застосування знань. Ознаками сформованості активності особистості виступають: ініціативність, енергійність, інтенсивність, ставлення до діяльності, добросовісність, інтерес, самостійність, усвідомлення дій, воля, наполегливість у досягненні мети та творчість. Тож можна виділити певні рівні активності учня в навчальній діяльності:

1. Низький – учитель повідомляє знання, ставить запитання, дає відповіді, показує, як розв'язується завдання, а учень слухає, записує, пригадує повідомлене.

2. Середній – завдання розв'язуються спільними зусиллями вчителя та учнів; учні залучаються до часткового пошуку.

3. Високий – самі учні здійснюють активний пошук відповіді, знаходять власні способи розв'язання поставлених завдань.

Пізнавальна активність учнів є показником якості їхньої навчально-пізнавальної діяльності, спрямованої на ефективне оволодіння знаннями та способами діяльності.

Ураховуючи ці ознаки, науковцями виділялись різні рівні пізнавальної активності учнів:

1. Репродуктивно-повторювальна активність.

2. Пошуково-виконавча активність.

3. Творча активність.

Ці рівні не ізольовані один від одного, вони взаємопов'язані, можуть співіснувати.

Одним із головних завдань у педагогічній діяльності викла-

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

дача є розвиток самостійності учнів. Самостійність – це здатність особи із власної точки зору підійти до розв'язання складних навчальних питань, уміння виконувати цю роботу без сторонньої допомоги. Вона проявляється в критичній думці, в умінні висловити думки незалежно від поглядів інших.

Основна мета роботи викладача з активізації пізнавальної діяльності учнів полягає в розвитку їхніх творчих здібностей. Їх уміле застосування забезпечує високу активність учнів у навчальному пізнанні. Методи і прийоми активізації, що їх застосує викладач, повинні враховувати рівень розвитку пізнавальних здібностей учнів, бо непосильні завдання можуть підірвати віру учнів у свої сили і не дадуть позитивного ефекту. Тому система роботи викладача з активізації пізнавальної діяльності учнів повинна будуватися з урахуванням поступового й цілеспрямованого розвитку творчих пізнавальних здібностей учнів, розвитку їхнього мислення.

Ефективне засвоєння знань передбачає таку організацію пізнавальної діяльності учнів, за якої навчальний матеріал стає предметом активних розумових і практичних дій кожної дитини. Пошуки методів навчання, що підсилювали б активізацію процесу пізнання, приводять до підвищення актуальності розвивальних і проблемних методів, самостійної роботи, творчих завдань. При цьому психологічно обґрунтованою видається така організація уроку, за якої діти вчать ся не з примусу, а за бажанням і внутрішніми потребами.

Основою ефективного викладання правознавства є мовні методи – емоційне й логічно переконливе викладення вчителем навчального матеріалу у вигляді лекції в поєднанні з бесідою репродуктивного та проблемного характеру. Науковість, яскравість, переконливість слів педагога впливають на зацікавленість учнів.

Традиційні уроки дають дитині змогу активно діяти всього кілька хвилин протягом навчального дня. Левову частку іншого часу учень, у кращому разі, слухає вчителя, а частіше – просто очікує перерви. Пасивність неминуче призводить до втрати інтересу до предмета й до навчання загалом, енергія знаходить вихід у порушеннях дисципліни тощо.

Надто суворі вимоги, схоластичне викладання веде до втрати учнями інтересу. Піти від цього можна завдяки нестандартним урокам, як-от:

- 1) урок-змагання;
- 2) урок-гра;
- 3) урок-екскурс;
- 4) урок-діалог;
- 5) урок пошуку істини;
- 6) урок-змагання;
- 7) урок-залік.

Одним із важливих і ефективних засобів активізації пізнавальної самостійної діяльності школярів є організація самостійної

роботи учнів.

У завданнях для самостійної роботи важливо чітко визначити ступінь їх складності, а також самостійності практичних дій і мислення учнів. У зв'язку із цим важливе значення має саме формулювання запитань, завдань, що може по-різному вплинути на вияв активності учнів і різною мірою стимулювати їхню розумову діяльність.

Ефективність самостійної пізнавальної діяльності забезпечується дотриманням певних умов. Самостійна робота як робота за завданням може успішно здійснюватися тільки тоді, коли учень чітко усвідомлює мету роботи, і в нього є прагнення до досягнення цієї мети. Іншими словами, успіх самостійної роботи обумовлюється цілеспрямованістю учнів. Цілеспрямованість робить самостійну роботу учнів свідомою, осмисленою, викликає інтерес до неї. Наявність уже сформованих умінь і навичок створює ту технічну основу, ті механізми, за допомогою яких учні йдуть до досягнення поставленої мети. Необхідно, щоб завдання, запропоновані учням для самостійного виконання, були посильні для них і пред'являлися в певній системі. Основою цієї системи повинне бути поступове наростання пізнавальної самостійності дітей, що здійснюється шляхом ускладнення як матеріалу, так і розумових задач, а також шляхом зміни ролі й рівня допомоги вчителя.

Конкретними методами організації навчальної роботи, які на різному рівні забезпечують пізнавальну самостійність школярів, є виклад навчального матеріалу вчителем у формі повідомлювальної або проблемної розповіді; бесіда; вправи; практичні роботи; робота з документами, з картою; робота із книжкою, самостійна робота учнів тощо.

Для кожного методу характерна своя особлива взаємодія вчителя й учнів, у ході якої вчитель організує самостійну пізнавальну діяльність учнів, спрямовану на оволодіння знаннями, уміннями й навичками, розвиток особистості.

Теорія і практика навчання свідчать, що вибір методу навчальної роботи залежить від кількох факторів:

- загальної мети і змісту освіти (зі зміною мети і змісту освіти змінюються методи навчальної роботи);
- дидактичної мети уроку;
- змісту навчального матеріалу, що має бути предметом вивчення на даному уроці.

Якщо, наприклад, основна дидактична мета уроку – дослідити розвиток української державності, то для досягнення цієї мети не можна скористатися тільки розповіддю чи бесідою, а слід використати й самостійну роботу учнів, що на уроці може бути представлена різними видами вправ: опрацювання тексту підручника, робота з документом тощо.

Якщо основна дидактична мета уроку – перевірити й оцінити вміння й навички учнів, то доцільно й необхідно використовувати самостійну роботу у формі правового термінологічного

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

диктанту, правових задач, тестових завдань.

Тести, кросворди, цікаві епізоди правових випадків викликають емоційний відгук, розвивають винахідливість, дотепність, сприяють міцному засвоєнню знань. Також можна використати методи:

- інсценування, при якому враховується досвід, знання, лінія поведінки, контактність з іншими учасниками (інсценування угод у цивільному праві: дарування, позики, купівлі-продажу).
- імітаційні ігри (діяльність організацій, умови, події: гра «Модель ООН»).

Якщо предметом вивчення є матеріал, з якого в учнів немає ніяких знань, то можна застосувати метод викладу навчального матеріалу вчителем у сполученні з різними дидактичними прийомами ілюстрації, демонстрації і т.п.

Формування навичок самостійної діяльності учнів із науково-популярною літературою веде до вміння узагальнювати та систематизувати матеріал із конкретного питання. Це:

1. Відбір наукової, навчальної, довідкової літератури.
2. Складання плану-конспекту реферату.
3. Підготовка тез.
4. Складання плану-графіка роботи.
5. Оформлення та захист реферату.

Найбільш складною формою можна вважати самостійну підготовку учнями окремих уроків. При підготовці до них учні настільки повинні знати матеріал, щоб була можливість запропонувати своє бачення теми або проблеми.

Значення самостійної роботи в навчальному процесі важко переоцінити. Самостійна робота сприяє формуванню самостійності як якості особистості, сприяє реалізації принципу індивідуального підходу, дозволяє диференціювати навчальні завдання й тим самим сприяти досягненню дійсно свідомого й міцного оволодіння знаннями. Можна сказати, що тільки в ході самостійної роботи учні розвивають ті пізнавальні здібності, здобувають і вдосконалюють ті вміння й навички, без яких неможливо оволодіння знаннями як у школі, так і в житті. Самонавчання тут виступає як «глибоко усвідомлена творча діяльність з оволодіння способами пізнавальної діяльності, набуття на цій основі необхідних знань, навичок і умінь та формування якостей, що забезпечують саморозвиток особистості» [5].

Самостійна робота – це вища форма навчальної діяльності учня, що є формою самоосвіти.

Як уже зазначалося, в учнів потрібно сформувати мотиви навчання, головним з яких є інтерес до предмета. Викладач не тільки пояснює навчальний матеріал, а й організовує пізнавальну діяльність учнів. Починається виклад матеріалу з повідомлення теми. Перш за все, треба показати необхідність вивчення теми й логіку вивчення кожного її питання. Важливо викликати інтерес до теми. Адже усвідомлення мети діяльності є необхідною умовою будь-якої вольової дії.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

Розумінню учнями матеріалу та розвитку їхнього мислення сприяє систематична й цілеспрямована самостійна робота з підручником на уроках. У процесі оволодіння навичками роботи з підручником виділяють чотири етапи.

I етап. Вироблення початкових умінь роботи з підручником:

- вчитатися в текст;
- знайти відповіді на поставлені викладачем запитання;
- одержати необхідну інформацію з малюнків, таблиць;
- користуватися змістом підручника.

Для вироблення вказаних умінь учням пропонуються контрольні запитання за змістом навчального матеріалу відповідно до кожного пункту. Пропонуються тексти порівняно прості, доступні для самостійного опрацювання на даному етапі.

II етап. Вироблення вміння виділяти головну думку в тексті за допомогою планів узагальнювального характеру.

III етап. Закріплення вмінь визначати тип тексту, сукупність основних питань у ньому, складання плану відповіді за змістом тексту.

IV етап. Розширення вмінь самостійно працювати над комбінованим текстом.

Розуміння учнями навчального матеріалу, що вивчається, є лише першою сходинкою в активізації пізнавальної діяльності й тій базою, на основі якої застосовуються інші методи, що вимагають більшої самостійності учнів і розраховані на більш ґрунтовний розвиток їхнього логічного мислення, навчання, зокрема, за рахунок передових методів і технологій.

Великий інтерес викликають наступні методи:

- евристичної бесіди;
- дискусійний;
- рольових ігор;
- проєктів;
- використання мультимедійних (комп'ютерних) технологій.

Ці методи не можна назвати новими. Однак, їх застосування до цього часу не було системним. Проте системне їх використання дозволяє формувати комунікативні та інтелектуальні вміння, які є базою комунікативної компетенції та критичного мислення.

Розглянемо зазначені методи.

Метод евристичної бесіди. Для розвитку логічного мислення учнів їх треба поставити в такі умови, щоб вони самі аналізували, проводили порівняння й синтез, робили висновки на основі індукції та дедукції тощо. Це можна зробити при проведенні уроку методом бесіди. Питання повинні ставитись не на відтворення учнями раніше засвоєних знань, а мають бути розраховані на мислення учнів, на їхню аналітико-синтетичну діяльність, на одержання висновку індуктивним чи дедуктивним шляхом. Отже, головне – не просто сама бесіда, а які питання будуть ставитися учням.

Дискусія (лат. discussion – від discutio – розглядаю,

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

досліджую) – широке обговорення якогось спірного питання для з'ясування різних точок зору.

Дискусія дає можливість:

- активізувати пізнавальну діяльність учнів;
- сформувати певну культуру мовлення, уміння вислухати співрозмовника до кінця, не перебиваючи; ставлячи запитання, заперечуючи або, навпаки, погоджуючись;
- формувати свідоме ставлення до розгляду проблеми, активність в обговоренні проблеми, яка назріла, націленість на з'ясування причин її виникнення, а також на її вирішення;
- формує культуру творчого оперативного мислення;
- створює умови для використання особистого досвіду й одержаних раніше знань для засвоєння нових.

Дидактичні та рольові ігри – це практична групова вправа з вироблення оптимальних рішень, застосування методів і прийомів у штучно створених умовах, що відтворюють реальну обстановку. Доцільним є використання ігор чи елементів гри на уроці. Це активізує діяльність учнів, вони захоплюються елементом змагання, їм подобається працювати в команді – так веселіше виконувати навіть складне завдання. Гра вимагає активності. Учні прагнуть використати цікаві звороти, слова, щоб їхні виступи вийшли цікавими, це спонукає працювати зі словником.

Основне завдання полягає в тому, щоб правильно організувати гру, підібрати її відповідно до завдань уроку, до теми та рівня можливостей і знань учнів. Адже гра має бути цікавою та емоційною, – лише за цих умов можливий максимальний результат.

Ігри можуть використовуватися на різних етапах уроку. За їх допомогою можна перевірити домашнє завдання, полегшити розуміння навчального матеріалу, закріпити його, перевірити знання учнів перед контролем.

Одним із важливих методів активізації пізнавальної діяльності учнів є метод проектів. За словами І.Єрмакова, метод проектів – це «інструмент, який створює унікальні передумови для розвитку ключових компетенцій (соціальних, полікультурних, інформаційних, комунікативних ті ін.) і самостійності учня в осягненні нового, стимулюючи його природну допитливість та творчий потенціал» [4]. В основі методу проектів лежить розвиток пізнавальних навичок учнів, умінь самостійно конструювати свої знання, умінь орієнтуватись в інформаційному просторі, розвитку критичного мислення. Метод проектів завжди орієнтований на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну або групову, яку учні виконують протягом певного відрізка часу.

Етапи роботи над проектом:

1. Підготовчий (початковий) етап. Вибір і обговорення теми проекту. Ознайомлення з новим мовленнєвим матеріалом, його автоматизація.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

Спочатку перед учнями ставиться проблема і пропонуються різні шляхи її виконання. Проблема обговорюється загалом. Роль викладача на цьому етапі – відмічати цікаві думки учнів та стимулювати процес мислення. Потім учні діляться на групи. Процес роботи у групах є творчо-пошуковим. У кожного є стимул відзначитись і зробити свій внесок. Після цього в групі обирається лідер. Його роль – організувати роботу групи й відповідати за неї. Під час виконання завдання відбувається розподіл ролей у групі, кожен отримує самостійну частину роботи в проекті, від успіху кожного залежить успіх усього проекту, це стимул до активного засвоєння знань.

2. Робочий (пошуковий) етап.

Збір інформації з різних джерел (друковані видання, архіви, Інтернет), її обговорення в групах.

3. Презентація.

Проекти можуть бути представлені як творчі роботи з малюнками, аплікацією, вирізками з періодичних видань, стінгазети, тематичні виставки, фотоколлаж, плакати, проспекти, буклети, створення радіо- і телепрограм, відеофільмів, проведення вечірок, свят, вистав, організація пресконференцій, вікторин, інтерв'ю тощо.

4. Підбиття підсумків, обговорення проекту – що сподобалось, про що дізналися, які завдання виявилися більш корисні, учні мають усвідомити значущість даної проблеми, своєї ролі у її розв'язанні.

Для успішного виконання проекту велике значення має рівень виявлення особистої відповідальності окремими його учасниками. Практика використання проектів показує, що чим вищий рівень особистої відповідальності учасників, тим вища якість кінцевого підсумкового продукту.

Активізації навчальної діяльності сприяє розвиток активного словника, який найкраще тренується в процесі рольових ігор, роботи із правовими термінами. Скажімо, оголошується конкурс на краще визначення правового терміна:

- політика;
- помилування;
- джерела права;
- дієздатність;
- держава.

Або можна запропонувати підібрати значення правового терміна на швидкість:

1. Хартія.
2. Статут ООН.
3. Пакт.
4. Санкція.

Активізації пізнавальної діяльності сприяє звернення до міжпредметних зв'язків. Забезпечується це за допомогою системи прийомів та засобів:

- пояснення нового на основі вивченого фактичного або

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

теоретичного матеріалу попередніх курсів іншого навчального предмета;

- формування нового прийому або способу навчальної діяльності (складання складного плану, конспекту, порівнювальної характеристики);
- самостійне застосування раніше засвоєних знань із використанням логічних та графічних схем, інших наочних посібників;
- узагальнення знань шляхом складання тематичних таблиць (порівнювальних, проблемних);
- звернення до історичних документів, творів художньої та мемуарної літератури, їх порівняння з відповідними характеристиками в підручнику, проведення кіноуроків на міжпредметній основі;
- проведення міжпредметних учнівських конференцій;
- проведення міжпредметних екскурсій із наступним виконанням пізнавальних завдань.

Використовуються зв'язки з історією (теми: «Суспільно-історична цінність держави і права», «Теорії походження держави», «Виникнення та історичний розвиток держави і права», «Основні етапи розвитку української державності», «Пам'ятки правової культури України», «Права людини»); з географією (теми: «Ознаки держави», «Класифікація держав за формою»).

Поетична, літературна думка більш яскраво формує уявлення про розвиток суспільства, тому привносить у навчальний процес образне мислення. Твори Івана Франка, Лесі Українки, Павла Чубинського, Тараса Шевченка, Антуана де Сент-Екзюпері, Фрідріха Ніцше можуть бути цінним доповненням до правових тем. В атмосфері піднесених почуттів загострюється увага на теоретичному матеріалі. Цьому сприяє використання музичних творів та творів образотворчого мистецтва (питання: «Державні символи України», «Культурні права громадян», «Риси держави і права різних історичних епох», «Державо-творчі традиції українського народу»). М. Монтень висловив думку: «При вихованні дітей головне не те, чи запам'ятала дитина дату, битву, юридичну норму, а те, що вона спілкується з великими душами минулих епох». Цим пояснюється звернення до постатей І. Франка, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, П. Орлика.

Система освіти, на думку багатьох дослідників, за всіх часів працює на виконання соціального замовлення. Освітня політика держави останнім часом спрямована зокрема на те, щоб упровадити інформаційні технології в навчання. Комп'ютер бере на себе велику частину рутинної роботи викладача, вивільняючи йому час для творчої діяльності.

Одним із компонентів підвищення мотивації й, як наслідок, активізації пізнавальної діяльності учнів є використання мережі Інтернет. Інтернет природно вписується в життя учнів і є одним

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

із найефективніших засобів, що допомагають значно урізноманітнити процес навчання. Передовий педагогічний досвід засвідчує, що кожне заняття з використанням Інтернет-сайтів викликає емоційний підйом; навіть учні, які відстають від інших, з радістю спілкуються з комп'ютером, а, наприклад, поганий результат тестування чи спілкування on-line унаслідок прогалин у знаннях спонукає звернутися по допомогу до вчителя або самостійно здобути ці знання.

За допомогою Інтернету учні мають змогу виконувати такі види навчальної діяльності:

- вивчати фактичний матеріал;
- удосконалювати розуміння правового тексту;
- вивчати правові терміни;
- працювати з нормативно-правовими актами, юридичними документами.

Інтернет дозволяє вдало моделювати умови комунікативної діяльності, реалізовувати їх у різноманітних тренувальних вправах ситуативного характеру.

Нині Всесвітня мережа містить велику кількість сайтів із цікавими й актуальними матеріалами для правової освіти.

Отже, активні методи навчання дають можливість учням відійти від стандартів мислення, стереотипів дій, розвивають прагнення до знань, сприяють виробленню характеру, зумовлюють розвиток інтелектуальної, емоційної і волірової сфер особистості. Активні методи навчання набувають цінності ще й тому, що сприяють формуванню в учнів комплексу позитивних ділових якостей: уміння встановлювати особисті контакти й обмінюватися інформацією, переборювати протидію оточуючих, цінувати час. Учні на таких уроках учаться чітко й переконливо викладати свої думки, бути небагатослівними, але зрозумілими.

Використання такого комплексу методів та прийомів навчання посилює правову свідомість дитини, дає можливість визначити своє місце в суспільстві, бути відкритою розмаїттю думок і поглядів на світ, активною, здатною реалізувати свої права та обов'язки, сприяє організації пізнавальної діяльності учнів, допомагає суттєво підвищити ефективність вивчення правознавства, а також виховання підростаючого покоління.

Література:

1. Василенко В. Впровадження інтерактивних форм і прийомів в організацію навчання учнів // Початкова школа. – 2005. – № 7. – С. 20-23.
2. Гуз А. Методика викладання правознавства в школі: навчально-методичний посібник // Анатолій Гуз. – К.: КНТ, 2006. – 177 с.
3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 351 с.
4. Єрмаков І. Компетентнісний потенціал проектної діяльності // Проектна діяльність у школі. – К.: Шкільний світ, 2007. – 128 с.
5. Трофимова Н.К., Яремина Е.И. Самообразование и творческое развитие личности будущего специалиста // Педагогика. – 2009. – №2. – С. 42-47.